

**QIYOSIY TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY NAZARIY ASOSLARI:
O'ZBEK TILIDAGI UNIVERSAL VA MILLIY XUSUSIYATLARNI
ANIQLASH MUAMMOSI**

Jumag'aliyeva Navbahor

Nukus shahar 6-umumiy o'rta ta'lim maktabi O'zbek tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy qiyosiy tilshunoslikning nazariy-metodologik asoslari va uning O'zbek tilshunosligidagi tatbiq muammolariga bag'ishlangan. Unda tilshunoslik nazariyasida ilgari surilgan til universalialari (umuminsoniy til qonuniyatlari) kontseptsiyasi o'rganilib, O'zbek tilining fonetik, morfologik va sintaktik sathlarida namoyon bo'ladigan milliy o'ziga xosliklar va universal xususiyatlar o'rtasidagi dialektik bog'liqlik tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Qiyosiy tilshunoslik, milliy xususiyatlar, kognitiv tilshunoslik, til tipologiyasi, universal-milliy dialektika, agglyutinatsiya.

Аннотация. Данная статья посвящена теоретико-методологическим основам современного сравнительного языкознания и проблемам его применения в узбекском языкознании. В ней изучается концепция языковых универсалий (общечеловеческих языковых закономерностей), выдвинутая в лингвистической теории, и анализируется диалектическая связь между национальными особенностями и универсальными особенностями, проявляющимися на фонетическом, морфологическом и синтаксическом уровнях узбекского языка.

Ключевые слова: Сравнительная лингвистика, национальные особенности, когнитивная лингвистика, типология языка, универсально-национальная диалектика, агглютинация.

Abstract. This article is devoted to the theoretical and methodological foundations of modern comparative linguistics and the problems of its application in Uzbek linguistics. It examines the concept of language universals (universal language laws) put forward in linguistic theory, and analyzes the dialectical

relationship between national peculiarities and universal features manifested at the phonetic, morphological, and syntactic levels of the Uzbek language.

Keywords: Comparative linguistics, national characteristics, cognitive linguistics, language typology, universal-national dialectics, agglutination.

Dunyoda tilshunoslik borasidagi ilk qadamlar insonlar o'rtasidagi muloqotga bo'lgan zaruriyat sezilgan davrlardan e'tiboran qo'yilgan, desak yanglish bo'lmaydi. Tilshunoslik fani eng uzoq tarixga ega bo'lgan fanlar sirasiga kiradi. U eramizdan bir necha yuz yillar avval Qadimgi Hindiston va Qadimgi Yunoniston (Gretsiya)da taraqqiy eta boshlagan. Qadimgi Yunoniston olim va faylasuflari o'rtasida so'z va uning tushuncha mohiyati o'rtasidagi bog'lanishning mavjudligi masalasi ancha munozaralarga sabab bo'ldi. Bularning natijasi o'laroq olib borilgan tahlillar, kuzatishlar pirovardida tilning so'z boyligi, so'zlarning paydo bo'lishi haqidagi dastlabki nazariy fikrlarga asos solindi. XIX asrning birinchi yarmida tilshunoslik sohasida juda katta marralarga erishildi. Xususan, bu davrda tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod shakllandi va unga hamohang tarzda til haqidagi fan ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fani deb yuritila boshlandi. Bu davrda Yevropa tillarining sanskrit (qadimgi hind) tili bilan uzviy bog'lanishi borligini sezgan holda bu tillarning o'zaro aloqadorlik, bog'liqlik taraflari jiddiy o'rganila boshlandi. Ayniqsa, tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish borasida nemis olimlari Frans Bopp (1791-1867), Yakob Grimm (1785-1863), daniyalik olim Rasmus Rask (1787-1832), nemis olimi Aleksandr Vostokov (1781-1864), chex olimi Dobrovskiy (1753-1829) kabilarning xizmatlari katta bo'ldi. Qiziqarli tarafi shuki, mazkur olimlar bir-birlariga bog'liq bo'lmagan holatda va bir davrning o'zida tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish metodi, g'oyasi va tamoyillarini ishlab chiqish borasida bir nuqtada uchrashdilar [1:5].

Qiyosiy tilshunoslik XIX asrda genetik tilshunoslik nazariyasi (qarindosh tillarni qiyoslab o'rganish) asosida shakllangan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab u chuqur nazariy o'zgarishlarga yuz tutdi. Zamonaviy qiyosiy tilshunoslik faqat qarindoshlik aloqalarini emas, balki til universalialari

(Chomskiy, Grinberg, Xokett) masalasini, ya'ni inson tili uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarni ham o'rganadi [2].

O'zbek tili turkiy tillar oilasining yorqin vakili sifatida universal tipologik qonuniyatlarga (masalan, – ega-to'ldiruvchi-kesim tartibi) mos keladi, ayni paytda u o'zining madaniy-tarixiy rivojlanishi natijasida shakllangan, boshqa tillarga xos bo'lmagan milliy xususiyatlarga ham egadir. Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek tilini tahlil qilish orqali ushbu universal va milliy xususiyatlarni ajratishning nazariy muammolarini yoritishdan iborat[3].

O'zbek tili agglyutinativ tipga mansub bo'lib, bu xususiyat uning turkiy tillar oilasiga mansubligini belgilaydi. Agglyutinatsiya universal hodisa bo'lmasa-da, katta tillar guruhining asosiy tipologik xususiyatidir. Bu yerda universal muammo shundan iboratki: grammatik ma'noni ifodalash usullari (fleksiya, agglyutinatsiya, izolyatsiya) universal qoidaga bo'ysunadimi yoki har bir til o'zining tarixiy-madaniy rivojlanish yo'lini tanlaydimi? O'zbek tili qo'shimchalarning so'z o'zagiga ketma-ket qo'shilishi orqali ma'no ifodalashi universal morfoligik tamoyilning o'ziga xos milliy ko'rinishi hisoblanadi [4].

O'zbek tilining asosiy gap tartibi SOV (ega-to'ldiruvchi–kesim)dir. Jozef Grinberg tomonidan asoslangan nazariyaga ko'ra, bu tartibga ega bo'lgan tillar ma'lum bir grammatik bog'lanish (masalan, aniqlovchining aniqlanmishdan oldin kelishi) tamoyiliga amal qiladi. O'zbek tilida sifatlovchi so'z ot oldidan keladi (yaxshi odam), bu ham yuqoridagi nazariyaga mos keladi. Bu esa o'zbek tilining sintaktik darajadagi universal tamoyillarga muvofiqligini ko'rsatadi [5].

Milliy xususiyatlar – bu tilning faqat shu millatning o'ziga xos madaniyati, tafakkur tarzi va tarixiy evolyutsiyasidan kelib chiqadigan, boshqa tillarda kam uchraydigan yoki umuman mavjud bo'lmagan xususiyatlardir.

O'zbek tilidagi eng yorqin milliy xususiyatlardan biri – bu «Til kartinasi» da aks etuvchi fazoviy va hissiy tushunchalarning leksiklashtirilishi. Masalan, qarindoshlik, hurmat-ehtirom ifodalari (masalan, sizlash, choyxona leksikasi, otajon/onajon affikslari) tilning ijtimoiy-madaniy jihatdan chuqur singdirilgan milliy xususiyatlaridir. Bu xususiyatlar universal grammatik kategoriyalarga

kirmasa-da, tilning kommunikativ funksiyasida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Milliy o'ziga xoslikning eng aniq namoyishi leksika da kuzatiladi. O'zbek tiliga xos bo'lgan uyat, or, g'urur, himmat kabi ijtimoiy-axloqiy tushunchalarni anglatuvchi so'zlarning semantik maydoni boshqa tillarga aniq tarjima qilinishi qiyin bo'lgan "bo'shliqlar" (lakunalar)ni yuzaga keltiradi. Qiyosiy tilshunoslikning nazariy muammosi shu so'zlarning ma'nosini tushunish uchun kognitiv va madaniy kontekstni qanday hisobga olishdan iborat [6].

Universal va milliy xususiyatlarni ajratishda asosiy muammo quyidagi nazariy qiyinchiliklarda yotadi:

1. Obyektivlik muammosi – qiyosiy tadqiqotlar ko'pincha tadqiqotchi o'z ona tilini universal mezon sifatida qabul qilishi (etnotsentrizm) sababli subyektivlikka moyil bo'ladi. Universal qonuniyatlar faqat yirik G'arb tillari (ingliz, fransuz, nemis) misolida shakllantirilgan bo'lishi mumkin.

2. Mezonlarning noaniqligi – til hodisasini universal deb topish uchun qanchalik tez-tez uchrashi kerakligi yoki milliy xususiyat deb tan olish uchun qanchalik noyob bo'lishi kerakligi borasida aniq va umume'tirof etilgan mezonlar mavjud emas.

3. Sintaksis va semantika integratsiyasi – gap qurilishidagi universal tamoyillar (sintaksis) va lug'aviy ma'noning milliy idrok etilishi (semantika) o'rtasidagi bog'liqlikni izchil nazariy asoslash murakkab.

O'zbek tilshunosligida qiyosiy tadqiqotlarni yangi nazariy bosqichga olib chiqish uchun universal va milliy xususiyatlarni aniqlashda faqat genetik va tipologik yondashuvlar bilan cheklanmasdan, kognitiv tilshunoslik va funksional tilshunoslik nazariyalarini integratsiyalash zarur. Universal xususiyatlarni aniqlashda tilni inson kognitiv apparati mahsuli sifatida o'rganish; Milliy xususiyatlarni tahlil qilishda esa madaniy kontekst va sotsial funktsiyani asosiy mezon sifatida qabul qilish lozim. Bu kabi yondashuv o'zbek tilining nafaqat o'ziga xos madaniy merosini tushunishga, balki umuminsoniy til qonuniyatlari nazariyasiga ham salmoqli ilmiy hissa qo'shishga imkon beradi.

Yakuniy xulosa shuki, o'zbek tilshunosligida qiyosiy tadqiqotlarni yangi

nazariy bosqichga olib chiqish uchun fundamental o'zgarish zarur: universal va milliy xususiyatlarni aniqlashda kognitiv tilshunoslik (tilni kognitiv apparat mahsuli sifatida o'rganish) va funksional tilshunoslik (madaniy kontekst va sotsial funktsiyani asosiy mezon sifatida qabul qilish) nazariyalarini integratsiyalash lozim. Bunday kompleks yondashuv o'zbek tilining nafaqat milliy o'zligini, balki umuminsoniy til qonuniyatlari nazariyasiga ham salmoqli ilmiy hissa qo'shishiga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yo'ldoshev I, Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. – T.:Iqtisod-moliya, 2007 - 192 b.
2. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge
3. Greenberg, J. H. (Ed.). (1963). Universals of Language. Cambridge
4. Ashirboyev, M. O'zbek tilining kognitiv asoslari. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2018
5. Safarov, Sh. Pragmatika va leksika. Toshkent: O'zbekiston. 2008
6. Xasanov, B. M. Qiyosiy tilshunoslikning metodologik muammolari. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. 2020